

Мізін К.І.
Кременчуцький державний
політехнічний університет

**ПОВТОРНІ ВЕРБАЛЬНІ ПРОЕКЦІЇ
ПЕРВИННОГО УНІВЕРСАЛЬНОГО СЛОВНИКА ЛЮДИНИ
ЯК ЕНАНТІОСЕМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ
(НА МАТЕРІАЛІ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)**

У сучасній лінгвістиці остаточно не вироблений несуперечливий підхід щодо розуміння природи такого давнього мовного явища, як енантісемія, яка визнається фактом полісемії [12] або антонімії [7], комбінацією омонімії й антонімії [4] чи окремою категорією в лексико-семантичній системі мови [11]. Ця розбіжність поглядів визначає актуальність пропонованої статті, оскільки аналіз одного з механізмів утворення енантісемічних фразеологічних одиниць (ФО), який базується на досягненнях лінгвістичної, а також психологічної, думки останніх років, покликаний певним чином окреслити поняття “енантісемія”, зокрема “фразеологічна енантісемія”.

Метою цієї розвідки є дослідження поляризації значення образу-еталона компаративних фразеологічних одиниць (КФО) споріднених і неспоріднених мов унаслідок повторних вербальних проекцій первинного універсального словника людини [див.: 6, 125] як одного з механізмів утворення енантісемічних КФО. Вибір цих одиниць для аналізу зумовлений ще й тим, що в межах компаративних ФО виокремлюється фразеотворча продуктивна група іронічних емоційно-оцінних енантісемізмів, напр.: нім. *verschwiegen wie eine Waschfrau* (досл.: мовчазний, наче прачка) – “(дуже) балакучий” [15, 192]; англ. *need smb./smth. like a hole in the head* (досл.: хто-небудь/що-небудь потрібний, як дірка в голові) – “зовсім непотрібний” [14, 390]; укр. *любить як кіт сонце* – “зовсім не любить” [16, 77]; рос. *разбираться как свинья в апельсинах* – “ні в чому не тямити” [13, 537].

На думку дослідників [див.: 10, 56], емоційно-оцінна енантісемія відображає динамічний характер людського мислення, який виявляється в тому, що одне й те ж явище дійсності може по-різному оцінюватися й викликати різні почуття-відношення з боку мовця. Відтак, енантісемія, яка отримала розвиток на різних мовних рівнях (лексичному, словотворчому та ін.), найчастіше є результатом зміни емоційного забарвлення слова в індивідуальному слововживанні [3, 34]. Проте, яке конкретне психокогнітивне підґрунтя існує для такого твердження, оскільки нерозривним є зв'язок мови й мислення вимагає наразі додаткової верифікації лінгвістичних явищ за допомогою результатів, отриманих, наприклад, у галузі психології?

Відповідь на це питання слід шукати в психокогнітивній основі образу-еталона КФО, який “притягує” та “накопичує” інформацію, необхідну для основної функції еталона – порівнювальної. Порівняння “притягує” компоненти КФО. Залежно від складності симілятивних операцій, унаслідок яких виникають КФО, розрізняються моносимілятивні, полісимілятивні та інтенційно-креативні порівняння.

Так, якщо базою для моносимілятивних порівнянь слугує проста асоціація, що ґрунтується на неускладнених, прозорих ознаках, напр.: укр. *побілів як трава на морозі* – “посивів” [16, 152], нім. *groß wie ein Karrenrad* (досл.: великий, наче колесо воза) – “дуже великий (про очі, пиріг, капелюх тощо)” [15, 91]; англ. *as brown as a berry* (досл.: коричневий, наче ягода) – “дуже темний, засмаглий, шоколадного кольору” [14, 77]; рос. *белый как мел* – “дуже блідий” [13, 335], то в основі полісимілятивних порівнянь лежать

складні асоціації, які передбачають багатоступеневість розумових операцій. Таким порівнянням іманентна найвища абстрактність, напр.: укр. *як по душі дере* – “дуже дошкуляє, нервує” [16, 52]; нім. *wie Tod und Teufel fahren* (досл.: їхати, наче смерть і біс) – “мчати з шаленою швидкістю” [15, 183]; англ. *like a dream* (досл.: наче мрія/сон) – “легко, без напруги” [14, 226]; рос. *ходить как неприкаянный* – “не знаходити собі місця” [13, 373].

Одним із шляхів ускладнення асоціацій у цих одиницях є, на наш погляд, нашарування повторних вербальних проекцій первинного універсального словника людини. Важливою для цього шляху є така онтологічна кваліфікація образу як його подвійність: він відображає властивості об’єкта номінації як цілого народу, так і конкретного індивіда. Зауважимо, що мова йде про “образ”, який уже ускладнений певними асоціаціями, які виникають унаслідок “накладання” чуттєвого образу на гештальт. Такий образ формується сприйняттям, пам’яттю, уявою, накопиченими враженнями, а ще більшою мірою – механізмами стихійного, мимовільного дослідження світу та життя [2, 151]. Еталонізуючись у певній мовній спільноті, цей ускладнений образ “еталонізує” також усі суб’єктивні враження; функціонуючи, він постійно “наростає” та ускладнюється накопиченою інформацією, а стихійність накопичення останньої може значно розширювати асоціативний ореол певного образу, змінюючи його значення навіть до протилежного.

Н. Д. Арутюнова [2, 152] говорить у цьому сенсі про “режим альтернування”, який уможливує віддалення образу від дійсності. Образ не може збігатися з оригіналом через те, що він вилучається з контексту свідомості, а не реального життя. Свідомість є суб’єктивною та небайдужою до інтересів людини, тому в формуванні образу бере участь емоційне ставлення до об’єкта. Ця думка підтверджується психологічними експериментами [5, 206]: чуття необхідно “доповнюють” не лише відчуття, але й усі складні когнітивні структури. Щоб індивід не сприймав, уявляв, мислив тощо – будь-який відображуваний зміст викликає в нього додаткове суб’єктивне враження, яке продукується цим змістом.

Суб’єктивний фактор образу зумовлює те, що часто зображення та приписуване йому поняття оцінюються протилежним чином. І, оскільки психологи довели, що існують візуальна семантика форм і семантико-перцептивні (семантичні) універсалії об’єкта [1, 62–73], то це може свідчити про наявність первинного універсального (підсвідомо оформленого) словника людини і про його повторні вербальні (свідомі) проекції, які в багатьох випадках не відповідають своєму джерелу, що призводить до феномену розірваності людини, протиріччя між свідомістю та підсвідомістю [6, 125], напр.: залізничний вокзал як сукупність упорядкованих нерозірваних ліній (колій) має позитивний асоціативний образ. Це зафіксовано в першому значенні німецької КФО *Gesicht wie ein Bahnhof* (досл.: обличчя, наче залізничний вокзал) – “1) правильні риси обличчя”, а повторні вербальні проекції цього ж образу привнесли суб’єктивні негативні асоціації, які спричинили утворення полярного значення “2) неправильні риси обличчя” [15, 24].

Отже, подібні протиріччя між свідомістю та підсвідомістю можуть базуватися, як бачимо, на законах діалектики – боротьбі протилежностей, які ґрунтуються на дихотомічній онтології Всесвіту. В людині як соціальному феномені постійно відбувається агонія соціально-спрямованих і егоцентричних сил, що й є, на нашу думку, базою для механізму поляризації семантики візуального образу підсвідомо оформленого словника людини. Дія цього механізму спостерігається в українській КФО *як льоду* [16, 84], в якому відбулася зміна асоціативних зв’язків образу-еталона *лід* у бік поляризації значень: “1) дуже мало; 2) дуже багато”.

Наведені приклади відносяться безперечно до антонімічних енантіосемізмів. При антонімії ФО мають полярно протиставлені значення. Перехідні випадки до антонімічної енантіосемії (конверсії) можна простежити, коли антонімічні (конверсивні) основи порівняння трапляємо в межах одного образу-еталона, напр.: нім. *sich freuen/ärgern wie ein Stint* (досл.: радіти/сердитися, як корюшка) – “дуже радіти/сердитися” [15, 174]; укр. *мовчить як млин без вітру* – “німує, мовчить”/ *лепече як пустий млин* – “безугавно базикає” [16, 94]. Тому ми не погоджуємося з тим, що енантіосемія є вимираючим мовним явищем [див. 4].

Навпаки, особливою фразеотворчою продуктивністю відзначаються КФО, які утворюють окрему групу іронічних одиниць, що належать до емоційно-оцінних енантіосемізмів. Вони побудовані на основі антифразису, стилістичного прийому, що є одним із виявів енантіосемії як семантичного явища. У цих КФО спостерігається особливий вид переосмислення компонентів: образ-еталон порівняльної частини є абсурдним стосовно основи порівняння [11, 119, 123], напр.: нім. *verschwiegen wie eine Litfaßsäule* (досл.: мовчазний, наче тумба для об’яв) – “(дуже) балакучий” [15, 110]; укр. *білий як оран* – “1) дуже брудний; 2) дуже засмаглий” [16, 107]; англ. *understand as much about smth. as a pig does about poker* (досл.: настільки тямити в чому-небудь, як свиня в покері) – “нічого не тямити в чому-небудь” [13, 537]; рос. *везёт как утопленнику* – “зовсім не щастить” [13, 638].

Механізм утворення таких КФО базується також на поляризації семантики образу-еталона, але психокогнітивні операції над еталонізованими образами є значно складнішими, ніж у випадку візуальних образів первинного універсального словника людини. Абсурдність образу-еталона щодо основи порівняння створює парадокс, який і є рушійною силою для утворення компаративних емоційно-оцінних енантіосемізмів. А “парадоксальність мовного семіозису може, по-перше, ґрунтуватися на парадоксальності мислення, по-друге, бути породженням закономірностей/аномалій символічної системи природної мови” [9, 185].

Так, закономірним є формування КФО в мовах світу на основі категорії компаративності як універсальної форми пізнання та об’єктивного процесу людського мислення. Ця закономірність і провокує, на нашу думку, аномалії, що є цілком прогнозованими внаслідок дихотомічної онтології Всесвіту. Наведемо приклад: до позитивної візуальної семантики *фіалки* – “гарна квітка привабливого заспокійливого кольору з округлими нерозірваними лініями” – додається приємний, але насичений, запах. На основі цього синестетичного образу виникла КФО *riechen wie ein Veilchen* (досл.: пахнути, наче фіалка) – “занадто пахнути; тхнути” [15, 187]. Парадоксальність мислення, важливою для якої є емоційно-оцінна суб’єктивність, спричинила утворення абсурдного/аномального полярного для образу фіалки значення “тхнути”.

З огляду на це, ми погоджуємося з думкою В.С. Червоножки [11, 8], що серед лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які сприяють виникненню енантіосемії, найвпливовішим є емоційний. Чи можна у зв’язку з цим припустити існування такої цікавої для дослідників етнолінгвістики та лінгвокультурології закономірності: чим емоційнішою є мовна спільнота, тим численнішою повинна бути група компаративних емоційно-оцінних енантіосемізмів, оскільки КФО є мовною універсалією [8]? За попередніми підрахунками, залучаючи матеріал словників компаративних ФО німецької та української мов [15; 16], маємо серед українських КФО $\approx 14\%$ енантіосемізмів, а серед німецьких – $\approx 4\%$. Додамо приблизні підрахунки на основі російського й англійського загальнофразеологічних словників – відповідно $\approx 8,5\%$ та $\approx 2,5\%$, тобто: англ. $\approx 2,5\%$, нім. $\approx 4\%$, рос. $\approx 8,5\%$, укр. $\approx 14\%$. Чи не

є ці результати ще одним підтвердженням “філософії серця” в українців, домінуванням у них емоційного над раціональним?

Таким чином, дослідження поляризації значення образу-еталона КФО споріднених і неспоріднених мов унаслідок повторних вербальних проєкцій первинного універсального словника людини засвідчило один із механізмів утворення енантіосемічних ФО. Цей механізм може корелювати з парадоксальністю мислення, сприяючи утворенню фразеотворчо продуктивної групи іронічних емоційно-оцінних енантіосемізмів, яка виокремлюється в межах КФО. Такі одиниці вважаються нами власне енантіосемами, оскільки інші енантіосемічні ФО мають антонімічну (конверсивну) онтологію, а їх продуктивність залежить від особливостей ментальності певної мовної спільноти. Перспективним для нашого дослідження є опрацювання його результатів крізь призму етнолінгвістики та лінгвокультурології на тлі універсальності КФО.

Використана література:

1. *Артемьева Е.Ю.* Основы психологии субъективной семантики. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.
2. *Арутюнова Н.Д.* От образа к знаку // Мышление. Когнитивные науки. Искусственный интеллект. – М.: Центр. совет филос. (методол.) семинаров при Президиуме АН СССР, 1988. – С. 147-162.
3. *Балалькина Э.А.* Семантические законы и история слов // Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. – Казань: Казанский гос. ун-т, 2004. – С. 31-38.
4. *Бунчич Д.* Энантисемия внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации // www.daniel.buncic.de
5. *Виллюнас В.К.* Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
6. *Вознюк О.В.* Про “перекладацький” підхід до пошуків мовних універсалій // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 23. – С. 123–126.
7. *Миллер Е.Н.* Природа лексической и фразеологической антонимии. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1990. – 222 с.
8. *Мізін К.І.* Компаративна фразеологія як мовна універсалія: постановка проблеми і перспективи контрастивного дослідження (на матеріалі німецької та української мов) // Вісник Київського нац. лінгв. ун-ту. Серія Філологія. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2005. – Т. 8, № 2. – С. 74–82.
9. *Селіванова О.* Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти). – К., Черкаси: Брама, 2004.– 276 с.
10. *Цоллер В.Н.* Эмоционально-оценочная энантисемия фразеологизмов // Филологические науки. – 2000. – № 4. – С. 56–64.
11. *Червоножка В.С.* Енантіосемія в сучасній болгарській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03. – К., 2001. – 216 с.
12. *Яцковская Г.В.* Энантисемия в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т им. В.И. Ленина. – М., 1977. – 16 с.

Довідники:

1. *Квеселевич Д.И.* Русско-английский фразеологический словарь. – 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2000. – 705 с.
2. *Кунин А.В.* Англо-русский фразеологический словарь. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1984. – 944 с.
3. *Мізін К.І.* Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння). – Вінниця: Нова книга, 2005. – 302 с.
4. *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Основа, 1993. – 176 с.